

Egy új tudományos intézménytípus, az Institute for Advanced Study Nemzetközi és magyarországi tapasztalatok

Klaniczay Gábor

"Ha a túlvilágon a tudomány emberei számára speciális paradicsomot akarnának berendezni, hát a princetoni intézetet kellene mintául venni," írja Kornai János "rendhagyó önéletrajzában" (300), amikor beszámol arról, hogy élete "egyik legérdekesebb, leginspirálóbb évét" töltötte az *Institute for Advanced Study* vendégeként 1983-84-ben. Leírja azt is, hogy miért. Az alap természetesen az intézetben 1969 óta működő *School of Social Science*-ben az Albert Hirschman vonzáskörében erre az évre összegyűjtött érdekes közgazdász-társaság volt, illetve a közös ebédeken rendszeresen találkozók, arra az évre meghívott sokféle tudós interdiszciplináris társasága, továbbá a szélesebb épített és természeti környezet, az Einstein Drive, a Breuer Marcell által tervezett lakótelep, a körülvevő hatalmas park, az elmélyült gondolkodást lehetővé tevő tóparti, erdei séták.

De a princetoni év különleges hozománya, mint Kornai leírta, nem pusztán e paradicsomi környezet jótéteményeiben keresendő, hanem sokkal inkább abban a sajátos helyzetben, amibe az ilyen intézetekbe egy teljes évre meghívott, otthoni tanítási és adminisztrációs feladataiktól egy időre felszabadított kutatók kerülnek. Ezt a legtöbbször egy már majdnem kész munka, könyv, az opus magnum nyugodt befejezésére, kiteljesítésére használják, ilyen munkatervek kerülnek általában az ékesszóló pályázatokba. A sok-sok különböző tudósegénység, a tudományágak eltérő működése miatt azonban valóság ennél sokkal változatosabb. Kornai például így ír magáról: "Az igazat megvallva, én egyfajta alkotói válságban voltam. Már túljutottam azokon a munkákon, amelyeket *A hiányhoz* kapcsolódva meg akartam írni, és még nem tudtam, mi legyen a következő nagy feladat. Keservesen küszködtem az útkeresés gondoljaival...." Az *Institute* szellemi közösségében olvasva, tájékozódva eszmecsereket folytatva érlelődött meg benne a gondolat, hogy egyetlen nagyobb írásban foglalja össze "mindazt, amit a szocialista rendszerből évtizedek kutatómunkájával megismert és megtanult" - a Princetonban összeállított vázlatból azután egy évtizeddel később készült el és jelent meg *A szocialista rendszer* összefoglalása.

Kornai hangsúlyozza, hogy az *Institute for Advanced Study* által nyújtott támogatásnak épp ez a legértékesebb összetevője: a merev feltételek, a darabra leadandó (*deliverable*) sokszor félkész, vagy akár látszat-produkciók helyett "vállalják a kockázatot, hogy a nagyvonalú támogatás nyomán esetleg nem is születik semmiféle kézzelfogható eredmény. Csak annyi a garancia, hogy ha jól válogatják, kit hívnak meg, az a tudós, akinek amúgy is szenvedélye a kutatás, élni fog a szabadság adta lehetőséggel, és jól használja ki az idejét."

Mindehhez Kornai egy figyelemre méltó lábjegyzetet fűz: "Azért írok részletesebben a princetoni intézet működési módjáról (a meghívás feltételeiről, a kutatóval szemben támasztott elvárásokról, stb.), mert Princeton a mintaképe valamennyi *Institute for Advanced Study*-nak (IAS), köztük a Kelet-Európában elsőként létrehozott Collegium Budapestnek is, amelynek megalapítása óta állandó munkatársa vagyok" (302). A *Collegium Budapest* (CB) azután egy külön alfejezetet kap az önéletrajzban (396-398).

A magyarországi IAS megalapításának a terve is ennek a princetoni évnek a hozományai közé tartozott: ugyanekkor volt Princetonban Fellow a fiatal német szociológus, Wolf Lepenies, aki 1986-ban a Spree-parti Princeton, a *Wissenschaftskolleg zu Berlin* rektora lett, és hamarosan nagyszabású nemzetközi tudománypolitikai kezdeményezésbe kezdett, hogy a poszt-kommunista Kelet-Európában is alapuljon egy hasonló intézet, jelentős nemzetközi támogatással, melynek színhelyül – nem függetlenül a Kornai Jánoshoz fűződő kapcsolattól – Budapestet választotta. Az 1992-ben megalakult intézet szervezésében Kornai a kezdetektől intenzíven részt vett, a rektorságot nem vállalta, de permanent fellow, majd permanent fellow emeritus minőségben a CB 19 éves fennállása alatt annak egyik fő támasza, működtetője volt. Három nagyszabású nemzetközi munkacsoportot (*Focus Group*-ot)

szervezett az átmenet gazdasági, politikai és szociológiai problémáinak vizsgálatára: “A tervgazdálkodástól a piacgazdaságig” (1993/94), “A politika és a gazdaságpolitika viszonya a poszt-szocialista gazdaságokban” (1997/98) és a Susan Rose Ackermannal együtt szervezett “Tisztesség és bizalom a poszt-szocialista átmenet fényében” (2002-2003). Ez az intézet volt a bázisa az elmúlt két évtizedben született munkáinak, önfeláldozó munkabírással, szenvedélyes érvekkel vett részt abban az elhúzódozó küzdelemben amit az intézet magyarországi fennmaradásáért folytattunk.

A Collegiumban velem együtt dolgozva (rektorként, majd permanent fellow-ként) hosszú éveken át megfigyelhettem, milyen fontos volt Kornai számára az Institute for Advanced Study budapesti léte, mint ügy. Egy olyan ügy, amit másfél évtizedként különleges sikertörténetként éltünk meg (ez volt Ralph Dahrendorff minősítése az első nemzetközi evaluáció alkalmával), amelynek kiteljesítéséért, fenntartásáért, magyarországi és nemzetközi elismertetéséért (a CB többi munkatársával, rektorokkal, titkárokkal, permanent fellow-ekkel, a lelkes staffal és nemzetközi támogatóinkkal) együtt küzdöttünk, és végül személyes tragédiaként éltük meg, hogy 2011-ben ez az intézet megszűnt létezni.

Korai lenne még a CB 19 évének, és az ott folytatott munka tudománytörténeti és tudománypolitikai értékének a mérlegét megvonni erre egy ilyen előadás nem is alkalmas. Mindössze arról szeretnék itt előadásom második felében néhány további gondolatot elmondani, hogy mi a sajátos jelentősége ennek az intézménytípusnak, amelynek a nemzetközi és magyarországi történetében Kornai személyesen olyan jelentős szerepet játszott az elmúlt évtizedekben.

Kornai önéletrajzi természetesen közgazdászként közelítette meg az IAS intézménytípusának a jellemzését: a tudomány finanszírozása, a tudományos intézeten belüli kutatómunka szerveződése nézőpontjából, ezt olvashatjuk önéletrajzában és ez volt a gondolati kiindulópontja egy igen terjedelmes publikálatlan “Memorandumban” is, amit 2007-ben, a CB működési mechanizmusával és finanszírozásával kapcsolatos belső viták kapcsán írt. Legyen szabad nekem középkorkutatóként, történészi oldalról szemügyre vennem ezt intézménytípust. Jacques Le Goff a modern értelmiség születését a középkori klerikusok, s az általuk létrehozott egyetemek intézményéhez kötötte, s nyomában az ő példájukon keresztül vizsgálja a tudománytörténet, hogyan alakultak a modern tudományos kutatás paradigmái, működési mechanizmusai, létfeltételei előbb ezekben a keretekben, majd az ezekhez kapcsolódó kollégiumokban, illetve az egyetemekkel sajátos szimbiózisban élő dominikánus *studium generale* elnevezésű iskolákban. Mindehhez azután egy új intézménytípust kapcsolnak a reneszánsz akadémiák, ahol a mecénás oltalma olyan vizsgálódást is lehetővé tett, amit az adott kor egyházi szemlélete, cenzúrája tiltani próbált; s így bontakozhatott ki a koraujkor természettudományos forradalma. A sor hosszan folytatódik, tudós társaságok, királyi, állami akadémiák, a kutatást és az oktatást Wilhelm von Humboldt szellemében szétválaszthatatlanul egybekapcsoló egyetemek, majd a huszadik század modern, egy-egy tudományágra specializálódott kutatóintézetei, s e kutatóintézetek nemzeti, nemzetközi federációi, és a nemzetközi kommunikációt biztosító, diszciplínaként vagy tematikusan szerveződő nemzetközi társaságok, nagy konferenciák vezetnek át korunkba.

Ebben a sokszínű és igen sokféle szervezeti, működési formát mutató intézményrendszerben jelentkezett az IAS újféle kezdeményezése. Mi az “advanced study?” - Abraham Flexner,

az 1930-ban alapított princetoni intézet első igazgatója szerint “a tanulmányok szabad folytatása a legmagasabb szinten, amit egy intézet berendezése, és valamint a tanárok és diákok képessége megengedhet... a tudósok szabad társadalma, szabad, mert érett személyiségekről van szó, akiket intellektuális motivációik vannak, és hagyni kell őket, hogy saját céljaikat a maguk sajátos módján valósítsák meg.”¹. A princetoni intézet inspirációi között három európai forrás említhető: az oxfordi All Souls College, a párizsi Collège de France és a berlini Friedrich-Wilhelms-Universität: a tudomány minden ágazatának egységét hirdető humboldti gondolatot a közös élet (és a közös étkezések) oxbridge-i, kollégiumi tradíciójával, és tudós-celebritás francia tiszteletével párosították. Megalapításához amerikai szokás szerint egy filantróp mecénás-pár, Louis Bamberger és testvére Caroline Bamberger

1 “The free pursuit of learning to the utmost degree that the facilities of the institution and the ability and faculty of the students will permit... a free society of scholars – free, because mature persons, animated by intellectual purposes, must be left to pursue their own ends in their own ways” - Flexner Björn Wittrock publikálatlan előadás-szövege alapján idézem: “Institutes for Advanced Study: Ideas, Histories, Rationales” Helsinki, 2002 (a továbbiakban is több helyen támaszkodom Wittrock szövegére).

Fuld nagyvonalú alapítványa adott támogatást, 1933-as megnyitása után a náci Németországból, majd a II. Világháború Európájából menekült, Amerikába emigrált tudósok számára kínált új, kötetlen kutatási lehetőséget. Első állandó munkatársai közé tartozott Albert Einstein, Neumann János, Kurt Gödel, Erwin Panofsky, hosszú ideig igazgatója volt később Robert Oppenheimer. A kis létszámú de világhíres "faculty" körül négy School alakult ki (Natural Sciences, Mathematics, History és Social Science), s a nagy tudósok mellett évről évre cserélődő, kiváló és gondosan kiválasztott meghívott tudósok fiatal, posztgraduális kutatók, de egyre inkább a más egyetemekről egy-egy "sabbatical" évre ide áttelepülő neves pályatársak egyre nagyobb csoportjai vehettek részt az állandóan megújuló munkában.

Az évente több mint száz tudóst egybegyűjtő princetoni intézet hosszú ideig egyedül állt – a háború után egy ideig úgy tűnt, ilyen nagyszabású tudományos befektetésre máshol nincs se pénz, se más erőforrás. Első követője (s egyúttal riválisa) a kaliforniai stanfordi egyetem mellett, Palo Altóban, a Ford alapítvány segítségével 1954-ben alapított *Center for Advanced Study in the Behavioral Sciences* (CASBS) lett, mely a princetoninál szerényebb célkitűzéssel, "csupán" a társadalomtudományok, a humán diszciplínák és az élettudományok területéről érkező tudósok kutatótevékenységének támogatására létesült. A modell náluk annyiban is más volt, hogy az igazgatón és helyettesén kívül nem alkalmaztak állandó munkatársakat, az intézet tevékenységét kizárólag az évente meghívott, a stanfordi egyetem campusától imponálóan elkülönülő domb tetején elhelyezkedő kutatóközpontban az elmélyült kutatást (mely a "lenti" könyvtárakból mindennapos ellátmányt kapott) intenzív közösségi élettel párosító 40-50 fellow kutatásai tették ki. A közösségi élet nemcsak a heti szemináriumokra, a mindennapos közös ebédekre, a napközbeni informális megbeszélésekre, hanem a majdhogynem rituális délutáni röplabda-meccsre is támaszkodott. Princetonnal ellentétben ide nem lehetett pályázni, csak ajánlással lehetett valaki "választható", ilyenkor dokumentációt kért a kutatótól a CASBS, és egy elhúzódó, rigorózus szelekció választotta ki a jelöltek közül azt a szűk kört, akit azután meghívtak. Ez a szelektivitás is hozzájárult a presztízshez: honlapja ma büszkén hirdeti, hogy volt fellow-i között 22 Nobel díjas, 14 Pulitzer díjas, 44 MacArthur Genius Award díjas található.

A CASBS év élménye inspirálta 1961-62-ben a holland indológus-nyelvészt, Bob Uhlenbecket, hogy saját hazájában elkezdjen munkálkodni egy hasonló intézet alapításán. Nem egész egy évtized kellett, hogy sikerrel járjon: 1970-ben a Hága melletti, tengerparti dűnék mögötti erdőben, Wassenaarban megalakult a *Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences* (NIAS) a Royal Netherlands Academy védnöksége alatt. A CASBS tematikus orientációjához hasonlóan egy elsősorban társadalomtudományok területéről rekrutáló intézményt alapítottak, és itt sem volt "faculty" (és itt is lett röplabdapálya). Újdonság volt viszont, hogy míg a két amerikai intézet elsősorban amerikai ösztöndíjasokat rekrutált, a NIAS célja nemzetközi tudós-társaság összegyűjtése lett (évente 40 fellow). A NIAS egyúttal sajátos együttműködési rendszert dolgozott ki a holland egyetemekkel: a fellow-közösség fele innen került ki, a NIAS-ban a külföldi meghívottakkal eltöltött közös év az ő a nemzetközi kapcsolatrendszerük kiterjesztéséhez járult hozzá.

Hasonló módon a társadalomtudományokra összpontosított, és az amerikai minták helyett egy új európai modellt fejlesztett ki a német bielefeldi egyetemen 1968-ban alapított *Zentrum für interdisziplinäre Forschung* (ZiF), első igazgatója, a szociológus Helmut Schelsky a humboldti egyetem eszményét próbálta ennek az egyetemi kutatóközpontnak a segítségével feléleszteni, olyan kollégák segítségével, mint Reinhard Koselleck és Jürgen Kocka.

Még szűkebb körre, a humán-tudományokra korlátozta meghívásait a szintén nem különálló intézményként, hanem az Edinburgh Egyetemen belül 1969-ben alapított *Institute for Advanced Studies in the Humanities*, mely ezen a területen próbálja az interdiszciplináris kutatást évi 12 fellow és alkalmanként átfogó témákhoz kapcsolódó kutatócsoportok meghívásával támogatni.

A hatvanas évek új tudományos intézmény-alapításainak sorában nem szabad megfeledkezni a francia *Maison des Sciences de l'Homme*-ről (MSH), noha ez egyáltalán nem az amerikai mintákat követte: a nagy francia történész, Fernand Braudel javaslatára, és az ő vezetésével alakult 1966-ban ez az intézet, az *École Pratique des Hautes Études, VIe section* mellett, Párizs központjában, a legendás Boulevard Raspail 54-ben, hogy keretet biztosítson a különböző diszciplínák dialógusának, az interdiszciplináris projekteknek és a külföldi tudósok meghívásának. Braudellel együtt, majd 1985-ös halála után egyedül Clemens Heller volt a MSH *administrateurje*, s az ő utóda, Maurice Aymard (1992-2005) a *Maison Suger* akadémiai vendégházának megnyitásával egyengette az utat a párizsi IAS közelmúltbeli létrehozása irányába.

A szaporodó európai IAS-jellegű intézetek sorában a következő a Nyugat-Berlin városi önkormányzata által 1978-ban megszavazott támogatás nyomán, 1980-ban megalapított *Wissenschaftskolleg zu Berlin* (Wiko) mely a “vissza forrásokhoz!” célkitűzéssel a princetoni modellt vette alapul, a természet- és társadalomtudományok szoros együttműködését. Itt nem négy “school” és azokban dolgozó “faculty”, hanem a rektor melletti néhány permanent fellow képviselte a különböző területeket, a középkorkutató-irodalmár alapító rektor Peter Wapnewski mellett a biológus Rüdiger Wehner, a tudomány-filozófus Yehuda Elkana, a szociológus Wolf Lepenies (aki 1986-tól a második rektor lesz). A fellow-közösség “szociabilitása” terén azonban a szorosabb együttlétet szervező stanfordi modellt követte (a röplabdát azonban itt a közös ebéd utáni pingpong helyettesítette). A Wiko másik fontos jellemzője a minden más hasonló intézménynél hangsúlyosabb nemzetköziség: a legfontosabb tudósok Berlinbe hívása, a náci hagyományokkal leszámolt német tudományos élet új nemzetköziesítése. Ehhez, a Wiko energikus titkára, Joachim Nettelbeck szervezőmunkája segítségével, sikerült megnyerni a szövetségi kormány, a Volkswagen Stiftung, és további német alapítványok támogatását, s a Wiko vezető grémiumaiban ott ülnek a DFG, a DAAD, a Max Planck intézethálózat, a német egyetemek rektor-konferenciája, s az Alexander von Humboldt Stiftung képviselői. A kompetitív pályázatok illetve belső ajánlások alapján meghívott nemzetközi híru tudósok (évi 40-50 fellow) mellett a Wiko évente meghív egy-két művészt is, akiknek jelenléte hozzájárul a kreatív atmoszférához: a Wiko vendége volt több magyar zeneszerző (Kurtág György, Ligeti György) és író (Esterházy Péter, Konrád György, Kertész Imre – az utóbbi épp ott tartózkodása idején kapott Nobel-díjat). Az egyéni meghívások mellett a Wiko a bielefeldi ZiF modelljét követve évente egy vagy két tematikus munkacsoportot (Fokusgruppe) is meghív, és bizonyos témákat éveken át napirenden tart (pl. “Islam und die Moderne”). A Wiko egy további fontos jellemzője lesz azután a nemzetközi IAS network szervezésében, s számos további IAS intézetek alapításában vállalt aktív szerep – erre hamarosan visszatérek.

Az 1982-ben alapított bécsi *Institut für die Wissenschaften der Menschen* (IWM) kezdetben inkább rövid távú meghívásokkal, konferenciákkal, a késő szocializmus filozófiai, politológiai, közgazdasági problémáinak a közép-európai szakemberek (emigránsok és helybeliek) intenzív bevonásával foglalkozott, de az idők során egyre inkább az IAS modell irányába fejlődött. A sort a Svéd Nemzeti Bank alapítványa, a Riksbankens Jubileumsfond 1983-as kezdeményezése nyomán 1985-ben alapított *Swedish Collegium for Advanced Study in the Social Sciences* (SCASSS) folytatta Uppsalában – két prominens svéd társadalomtudós, az antropológus Ulf Hannerz és a szociológus Björn Wittrock vezetésével, a Wiko-nál kisebb létszámú, mindig egy-egy téma köré rendeződő fellow csoport meghívásával.

Vessünk egy pillantást ismét a tengeren túlra. Stanford nyomán, 1968-ban az US Federal Government is alapított egy hasonló intézetet Washingtonban, ez lett a *Woodrow Wilson International Center of Scholars*. A 70-es,és 80-as évek azután az IAS alapítások új korszakát hozták. 1978-ban alapult a *National Humanities Center* (NHC) a Research Triangle Park-ban (North Carolina államban), az Andrew C. Mellon Foundation és az US. National Endowment of the Humanities támogatásával, egy princetoni klasszika-filológus, Robert Connor vezetésével, s a többi intézethez hasonlóan évi 40 fellow-val. 1985-ben alapul a *Getty Center for the History of Art and Humanities* Santa Monicában a svájci művészettörténész, Kurt Foster vezetésével, mely 1996-tól az újonnan épült Los Angeles-i J.Paul Getty Museum épületkomplexumában, *Getty Research Institute* néven működik, és elsősorban a művészettörténet és rokon diszciplínái köréből hív meg ösztöndíjasokat, akik támaszkodhatnak kutatásaikban a múzeum és a könyvtár ott összegyűjtött anyagára. Hasonló múzeumhoz kötődő IAS az 1979-ben alapított *Center for Advanced Study in the Visual Arts* a washingtoni National Gallery of Arts épületében. 1985-ben alapult a *Santa Fé Institute*. mely egy eredeti, a többi IAS-tól különböző “external faculty”-rendszerrel és a hozzájuk kapcsolódó munkacsoportokkal egy radikális módszertani megújulást kezdeményezett a társadalom- és természettudományok fogalomrendszerében (*complex systems, network-analysis*).

Ebbe a nagyszabású intézmény-alapítási hullámba illeszkedtek az 1989 utáni kelet-európai intézet-alapítások, amelyekben a berlini Wiko játszotta a központi szerepet, de részt vett a NIAS és a SCASSS is, és amelynek az első és legjelentősebb képviselője az 1992-ben alapult *Collegium Budapest* lett. Az a jelentős nemzetközi összefogás, amely a CB megalapítását lehetővé tette, egy különleges alkalomhoz, az 1989 utáni változások lendületéhez kötődött. Wolf Lepenies és Joachim Nettelbeck, a berlini Wiko rektora és titkára úgyszólván a középkori misszionáriusok odaadó erőfeszítésével, egyféle

értelmiség “Marshall-segély” módjára szervezték össze e vállalkozásra hat nyugat-európai állam (Ausztria, Franciaország, Hollandia, Németország, Svájc, Svédország) és egy sor magán-alapítvány (Riksbankens Jubileumsfond, a Zuger Kulturstiftung Landis & Gyr, a Volkswagen Stiftung, a Fritz Thyssen Stiftung, Stifterverband für die deutsche Wissenschaft, Alfried Krupp von Bohlen und Halback Stiftung), akik azután tizenöt-húsz éven át támogatták, hogy Budapest egy ilyen fontos nemzetközi tudományos együttműködés színtere legyen. Még visszatérek arra, miként támaszkodott a CB az IAS intézménytípus tapasztalataira.

A látványosan fejlődő CB-t, mely 1999-ben elnyerte négy évre az EU “Centre of Excellence” támogatását is, budapesti példát, Kelet-Európában többen is követni próbálták, s ehhez a Wiko, valamint a CB-t is támogató alapítványok egy része hathatós segítséget adott, egyebek között az intézmények alapítását lehetővé tevő *New Europe Prize* 1993 és 1997 közötti évenkénti odaítélésével, ennek segítségével alapíthatott egy IAS-t a román Andrei Pleșu *New Europe College* néven Bukarestben 1994-ben, és ugyanilyen támogatásból indította munkáját a szent-pétervári *Bibliotheca Classica* Aleksander Gavrilov vezetésével 1993-ban. Szófiában 2002-ben alapult egy *Center for Advanced Study* Diana Mishkova szervezésében.

A 20. század végére ezek az intézetek a nemzetközi tudományos élet újféle, igen befolyásos, hálózatokon és kapcsolatrendszeren alakuló infrastruktúráját alakították ki. A legjelentősebb hat amerikai és európai intézet (Princeton IAS, CASBS, NHC, NIAS, Wiko és SCASSS) 1992-ben létrehozott egy konzultatív szervezetet *Six Institutes for Advanced Study* (SIAS), és ez 2003-tól újabb három -három európai illetve amerikai intézet kooptálásával *Some Institutes for Advanced Study* néven – a CB jelentős eredményei közé tartozott, hogy bevették ebbe az “elit klubba”.

Az IAS alapítás hulláma az évezredforduló táján új lendületet vett: 1996-ban indította IAS ösztöndíjas-programját a nagy múltú New York-i alapítvány, a *Russel Sage Foundation*. Hasonló intézetek alapultak Európán és Amerikán kívül is: Bamakóban, a Stellenbosch egyetemen Dél-Afrikában, Japánban (*International Institute of Advanced Studies*, 1984, Kansai Culture and Science City), Indiában, Kínában (Sanghaiban alapítottak a Wiko-val együttműködésben egy biotudományokkal foglalkozó IAS-t, egy máik pedig Pekingben alapult).

Európában bontakozott ki a leglátványosabb IAS alapítás-hullám. 1992-ben alapult a *Centre for Advanced Study* a Norwegian Academy of Sciences keretein belül. Bár az angliai “college” rendszer miatt egy ideig az ottani értelmiség feleslegesnek látta az IAS meghonosítását, 1994-ben a University of London mégis felállított egy *School of Advanced Study* nevet viselő interdiszciplináris, posztgraduális kutatóközpontot. 2000-ben alapították a *Danish Centre for Advanced Study in the Humanities*-t Koppenhágában. 2006-ban négy IAS alapítását határozta el a francia állam (Párizs, Nantes, Lyon és Aix/Marseille), akik *Réseau Français des Instituts d'Études Avancées* (RFIEA) néven szoros együttműködést folytatnak, és a nemzetközi tudományosság széles köreiből hívják a fellowkat. Németországban az utóbbi években szintén számos új IAS alapult: *Hanse-Wissenschaftskolleg*, Delmenhorst; *Kulturwissenschaftliches Institut*, Essen (2002); *Alfried-Krupp-Wissenschaftskolleg*, Greifswald; FRIAS (2007); *Lichtenberg-Institut*, Göttingen (2009), *Internationales Kolleg Morphomata*, Köln (2010). Létrehoztak IAS-t Olaszországban (Bologna), Belgiumban (Bruxelles), Jeruzsálemben a Hebrew University keretei között, és más országokban is.

Az új intézetek egy jelentős része, eltérően a korábbi IAS-modelltől egyetemekhez kötődött, és azok campusán, a tanszékekkel szoros együttműködésben működik – ezen a téren is van két amerikai modell: az 1980 óta működő *Stanford Humanities Center* és a 1999-ben a Harvard University által alapított *Radcliffe Institute for Advanced Study*. Az egyetemen belüli IAS-intézeteknek létrejött egy federációja: “University Based IAS” (UBIAS) néven, mely három éve egy jelentős konferenciát rendezett Freiburgban. Az európai IAS-ok *NetIAS* néven évenkénti konferenciákat tartanak, és hosszú évek lobbizásával sikerült elérni, hogy a nemzeti egyetemek és kutatóintézetek mellett Brüsszel is elismerje ezt az új, nemzetközi intézménytípust, és lehetőséget teremtsen arra, hogy európai forrásokkal is hirdethessenek ösztöndíjat, ez a már három éve tartó EURIAS ösztöndíjrendszer.

Látható, hogy a második évezredforduló után az IAS intézetek a nemzetközi tudományos élet befolyásos, hálózatokon és kapcsolatrendszeren alapuló új infrastruktúráját alakították ki. Egy olyan újszerű intézményrendszert, amelynek jelentősége csak a középkori egyetem-alapítási hullámhoz, a 17-19. századi akadémia-alapításokhoz, vagy a modern tudományegyetemek 19-20. századi

megszületéséhez mérhető. Az “advanced study” a tudományos stúdiumok harmadik szintje, mely az egyetemi és doktori képzés után a bürokratikus és utilitárius szempontoktól szabad környezetben a kutatás belső logikája és a szakma minőségi értékrendje szerinti stúdiumok és kutatómunka számára kívánja megteremteni az ideális kereteket és intézményes környezetet. Ennek igen fontos része, hogy egy ilyen kutatómunka támaszkodhasson az érdeklődő és kritikus pályatársak, a kutatásban felvetődő elméleti, módszertani problémák iránt érdeklődő kollégák visszajelzéseire. Napjaink óriás-egyetemei, kutatóintézetei egyre kevésbé képesek biztosítani ezt a közösséget – az IAS-ban töltött évekről beszámoló kutatók viszont gyakran épp ennek a *communitas*-nak a jótéteményeit emelik ki legfontosabb élményeik között, hozzátéve, hogy a nemzetközi, és interdiszciplináris környezet mennyire hozzájárult ahhoz, hogy saját munkájukat egy általánosabb szinten újrafogalmazzák. Mindez magyarázza, hogy az IAS-okban született munkák mennyiségével és magas színvonalával (noha ezekre semmiféle formális kötelezettség nem szorítja az ösztöndíjasokat) a világ legjobb egyetemei is alig tudnak vetekedni: a 20. század második felében ezek a tudós-alkotóházak lettek a tudományos produktivitás legfontosabb színhelyei.

Sorsdöntő jelentőségű volt, hogy jelentős nemzetközi pénzügyi segítséggel Magyarországon is alapulhatott egy ilyen intézet.

Ennek tudatában is voltak a 90-es évek elején a magyar politika vezetői: a CB 1993 júniusi felavatásán, Göncz Árpád és Richard Weizsäcker elnökök jelenlétében Antall József miniszterelnök mondott megnyitó beszédet. A Collegium Budapest első rektora Vékás Lajos lett, aki ezt megelőzően az ELTE rektora volt, a reprezentatív székház - a volt budai Városháza - biztosításában pedig orosz-lánrésze volt Kosáry Domokosnak, az MTA akkori elnökének. Nemzetközi oldalról az együttműködés magas színvonalát jelzi, hogy a CB tudományos tanácsának első elnöke a legismertebb élő francia történész, Georges Duby volt.

A CB a Berlinből jött titkár, Fred Girod közreműködésével a Princetonban, a Wiko-ban és a többi IAS-ban kifejlesztett működési mechanizmust adaptálta. A hangsúly a kompetitív pályázatok alapján, szigorú nemzetközi evaluáció alapján kiválasztott tudósok egyéni kutatóprogramjának támogatásán volt, amihez évről-évre, berlini mintára egy-két tematikus “fókuszcsoport” csatlakozott. A CB tevékenységében meghatározott súlypontokat biztosítottak a permanent fellow (PF) címet viselő állandó munkatársak. Kornai János képviselte az “átmenet” gazdasági és politikai vizsgálatát és szélesebb értelemben a társadalomtudományokat. Ugyancsak alapító PF volt Helga Nowotny, a tudományfilozófia neves osztrák művelője -- ma ő a European Research Council (ERC), az Európai Bizottság legnagyobb ösztöndíjosztó szervezete elnöke. 1995-ben lett PF az elméleti biológia nemzetközi hírvé magyar kutatója, Szathmáry Eörs. Én 1997-ben kerültem a CB-be rektorként és a humán-tudományokért felelős PF-ként.

A “hely szelleme” minden IAS-nál fontos. Az otthoni kötelezettségektől felszabaduló, különböző tudományterületekről és országokból érkező húsz-harminc ösztöndíjas fellow számára Budapest a 90-es évekbeli kelet-európai átmenet érdekes kulturális egyvelegét kínálta: a társadalomtudományok számára izgalmas problémákat, a szocialista maradványok végnapjait, sok nemzetközi téren kiaknázatlan forrást, helyi tudásanyagot kínált – a budapesti tudományos élet számára pedig a nemzetközi tudományosság bekapcsolását e problémák megoldásába. A CB meghívásaiban volt még egy jelentős szempont: az emigrált magyar tudósok hazacsalogatása, s az új hazai, kelet-európai tehetségek itt tartása. A tény, hogy világhírességek, olykor Nobel díjasok huzamosabban egy budapesti intézetben dolgoznak, előadásokat, szemináriumokat tartanak, ide szervezik saját kutatásaikat és munkacsoportjaikat, jelentős változás volt a korábbi évtizedek elzártságához képest. A CB-ben dolgozó tudósok a közös ebédeken, munkamegbeszéléseken, informális kulturális rendezvényeken, az egy éves munkakapcsolat során gyakran olyan szoros és tartós emberi kapcsolatba kerültek, hogy az életre szóló új szakmai együttműködést alapozott meg. A tudományos kreativitás e szerveződési formája egyúttal igen hasznos orientációt adhatott kiemelkedő tehetségű pályakezdő tudósoknak is: a négy-öt junior fellow friss, kritikus szemlélete gyakran hozzájárult az újító megközelítések képviseléséhez.

Néhány adat: 19 éves fennállása alatt a CB több, mint 700, többségében külföldi - tudós (köztük több Nobel díjas) több hónapos gyakran egy éves itt tartózkodását, sok száz könyv, cikk, kutatási projekt megalkotását tette lehetővé. Több, mint 80 nemzetközi konferenciát illetve műhelybeszélgetést

szervezett, összességében több ezer résztvevővel. A CB-ben alkotó, kutató tudósok kb. egyharmada magyar volt, köztük olyanok, akik Magyarországon dolgoznak, illetve olyanok, akiknek állandó munkahelye ugyan Magyarországon kívül van, de magyar származásúak és legalább részben magyar identitásuk is van.

Nincs itt tér, hogy nevekkal és témákkal szemléltessük, milyen érdekes területeket ölelt fel ez a nemzetközi és interdiszciplináris együttműködés, de érdemes hangsúlyozni, hogy a különböző diszciplínák képviselőinek huzamos együttléte több esetben vezetett újféle együttműködéshez pl. biológusok és nyelvészek között a beszéd eredetéről, vagy történészek, pszichológusok és politikatudósok között a “bizalom” közgazdasági fogalmának meghatározásánál, vagy történészek, antropológusok, pszichológusok, a kognitív tudomány és a neurobiológia szakértői között a látomások mibenlétének, értelmezésének kérdésében.

A CB az IAS intézménytípusán belül eredeti működési modellt dolgozott ki: a sok IAS-ra jellemző “elefántcsonttorony-attitűd” helyett, az amerikaitól és a nyugat-európaiktól eltérő helyzet miatt sokkal a kezdettől fogva nagyobb hangsúlyt fektetett a helyi egyetemekkel, múzeumokkal, akadémiai intézetekkel való együttműködésre, s a Budapesten tartózkodó tudósok közkinccsá tételére (figyelembe véve természetesen azt, hogy meg kellett hagyni nekik a szükséges szabadságot is kutatásaik szervezéséhez). A helyi együttműködésre a budapesti egyetemek sorában különleges lehetőséget adott a CB-vel egyidőben alapult Közép-európai Egyetem (CEU), e két nemzetközi tudós-centrum párhuzamos fejlődése, bizonyos szempontból rivalizálása izgalmas nemzetközi dinamizmust hozott a magyar akadémiai életbe.,

Hasonló elképzelés jegyében egyezett meg a CB a Fővárosi Önkormányzattal reprezentatív nyilvános előadások, a ‘Városházi beszélgetések’ szervezésében. A CB életében berlini mintára itt is évente meghívott művészek jelenlétén túl, a szokásosnál nagyobb szerepe volt a kulturális programoknak. A CB székháza, a volt budai Városháza kitűnő helyszínt adott koncertek, felolvasóestek, kiállítások rendezésére, és a CB nemzetközi támogatottsága miatt szoros együttműködés alakult ki több budapesti külföldi kultúr-intézettel (Francia Intézet, Goethe Institut). Mindez elősegítette, hogy az itt dolgozó tudósok közelebbi kapcsolatba kerüljenek Budapest szellemi életével, és a budapesti kulturális és tudományos közvélemény befogadja, magáénak érezze ezt az újonnan alapított intézményt.

Visszapillantva azt kell látnunk, hogy mindezzel sajnos mégsem sikerült megfelelően széles körben elfogadtatni a CB-nek és általában ennek az új intézmény-típusnak a hasznosságát a hazai kultúrpolitikával és tudós-társadalommal. A külföldi alapítók 1992-ban úgy gondolták, hogy befektetésük célja a Collegium megalapítása, az intézet felépítése és nemzetközi kapcsolatainak kiépítése, és a kész, működő IAS-t a magyar állam olyan értéknek látja majd, melynek fenntartására (a meghívottak ösztöndíjára és a fogadó intézmény költségeire) biztosítja az anyagi kereteket. 1997-ben, az első öt éves ciklus után kiderült, hogy ez egyelőre nem lehetséges, ekkor az alapító államok és alapítványok konzorciumának egy részét meg kellett nyerni, hogy az intézet működtetésének költségeit továbbra is támogassák - a hiányzó forrásokat pedig pályázati úton kellett előteremteni. Ugyanez a helyzet megismétlődött 2002-ben a második, és 2007-ben a harmadik ciklus végén.

2002 és 2008 között Kondor Imre fizikus és közgazdász professzor vezette az intézetet. Az egyre szaporodó anyagi gondokat ő az EU-s és magyarországi finanszírozású projektek számának növelésével próbálta megoldani, ez viszont veszélybe sodorta azt, hogy az intézetben - az IAS alapelve szerint - elsősorban egyéni munkatervük és tudományos munkásságuk kiválósága alapján kiválasztott fellow meghívottak dolgozzanak, akik peer review szerű kompetitív pályázattal kerültek be. Ebből a problémából azután komoly belső vita kerekedett, ennek kapcsán született Kornai János már említett Memoranduma, mely minden korábbi CB dokumentumnál egyértelműbb és kiérleltebb leírást ad az IAS intézménytípusának alapelveiről, munkamódszereiről, kiválasztási mechanizmusairól és finanszírozási módokról. Az elvek tisztázása azonban nem tudta pótolni a nemzetközi pénzügyi válság közepette egyre súlyosabbá váló finanszírozási problémákat., ezzel kellett megbirkóznia a CB utolsó rektorának a környezet-kutató Sors Andrásnak (2008-2011), a brüsszeli EU Tudományos Főigazgatóság társadalomtudományi osztályának korábbi igazgatójának.

Fokozatosan egyre több külföldi állam illetve alapítvány gondolta úgy, hogy a maga részéről nem tud további támogatást adni, a magyar állam pedig - a székház ingyenes használatának biztosításán túl - továbbra is csak igen szerény részt vállalt a költségekből, ezért az intézet költségeinek egyre nagyobb

hányadát kellett (volna) pályázatok útján előteremteni, ami szinte megoldhatatlan feladatot jelentett, ezért az intézet egy idő után már alig tudott ösztöndíjasokat meghívni, és ezzel megkérdőjeleződött működésének alapfunkciója. Ebből a válságból kiutat jelenthetett volna az a magyar kormányokkal folytatott több éves tárgyalássorozat, mely az "Európai Strukturális Alap" forrásaiból biztosított volna finanszírozást ahhoz, hogy elismert külföldi tudósok (köztük külföldön élő magyar tudósok) magyarországi kutatóútját, itt tartózkodását a CB bonyolítsa le. Több e tárgyban hozott pozitív kormánydöntés (2007, 2010), a CB számára nevesített és a CB által beadott pályázatok, megismétlődő tárgyalások ellenére a konkrét döntésre - a szerződéskötésre - a NFÜ és a Művelődési Minisztérium apparátusán belüli ellenállás miatt a 2010-es választásokig nem került sor, utána pedig, egy a német partnereknek tett bizonytalan ígéret nyomán, 2011 tavaszán kiderült, hogy a Collegium e forrásokra "nem eligibilis".

Ebben a helyzetben a külföldi alapítók legutolsó, mind ez ideig hűséges és a Collegium túlélését biztosító anyagi támogatást nyújtó csoportja is elvesztette a türelmét és bizalmát abban, hogy Magyarország valóban fenn kíván-e tartani egy ilyen nemzetközi hatáskörű intézményt. Mindebben az is szerepet játszott, hogy a - legalábbis szavakban - korábban egyértelmű támogatást a CB közgyűlésein az intézet tevékenységét lekicsinyló, jelentéktelennek ítéelő hangvétel váltotta fel a hivatalos magyar partnerek (az Akadémia és a Minisztérium) részéről, és az Akadémia elnöke bejelentette, hogy az időközben (2006-ban) az MTA tulajdonába átkerült székház-épület további használatát nem kívánja biztosítani a Collegium számára. Mindennek tényezők együttes hatására a még megmaradt alapító külföldi támogatók bejelentették, hogy beszüntetik a Collegium további támogatását, mert annak további működését nem látja biztosítva.

A hagyomány egy részének továbbörökítésére egy lehetőség kínálkozott: a Collegium Raoul Wallenberg vendégházát a CEU-nak adományozták, hogy a Közép-európai Egyetem ott a saját költségvetéséből biztosított anyagi támogatással egy kis "university based" IAS-t hozzon létre és működtessen. Ez az intézet 2011-ben meg is alakult, és sikerrel működni kezdett. Bár az új keretek között nem lehetett tovább vinni a CB két évtizedes munkával felépített intézmény-szerkezetét, nemzetközi kapcsolatrendszerét, könyvtárát – részben a kormány által támasztott politikai és jogi akadályok miatt -- de a nagy számú jelentkezők közül peer review elve szerint kiválogatott rangos külföldi vendégkutatók IAS modell szerinti kutatásai, szemináriumai a CEU IAS keretében folytatják a CB által megteremtett tradíciót.

Ne menjünk most bele annak firtatásába, hogy elkerülhető lett volna-e a tragédia, a CB teljes felszámolása, intézményes kapcsolati tőkéjének veszni hagyása. Kétéves távlatból nézzük inkább arról az oldalról, hogy az első közép-európai IAS közel húszéves működése során fontos és követhető mintát teremtett. Ahogy a többi IAS történetében láthattuk, ezek az intézetek minden esetben magukon viselték alapítóik, vezetőik keze nyomát, nem utolsó sorban ezeknek az alapítóknak a víziója, elszántsága, kitartása, jelölte ki számukra azt az utat, hogy az "advanced study" magas követelményét, minőségi elvárásait jól tudják szolgálni. Az IAS minden más akadémiai intézmény-típusnál erősebben támaszkodik működtetőinek személyes elkötelezettségére.

A Collegium Budapest esetében a leghuzamosabb időn át, és a legintenzívebb módon Kornai János volt az, aki ezt az energiát befektette. Részben azért, hogy saját ambiciózus munkaterveinek megvalósításához megteremtse a feltételeket, nagyobb részben pedig azért, mert ugyanezeket önzetlenül mások, az egész nemzetközi tudós-társadalom számára is hozzáférhetővé kívánta tenni. Ezért hálával tartozunk neki, és 85 születésnapja alkalmából elmondhatjuk, hogy a CB 19 éve is maradandó, tovább ható alkotásai közé tartozik.